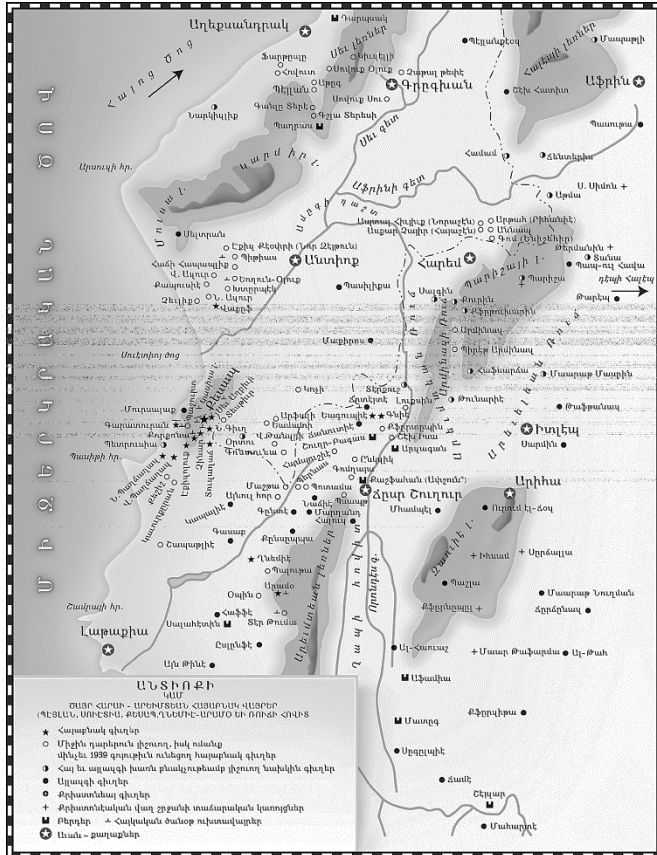

ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՏԻՈՔԻ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԽՕՍՈՒԱԾՔՆԵՐԸ ՅԱԿՈՐ ՉՈԼԱՔԵԱՆ (hagopcholakian@hotmail.com)

Յակոր Չոլաքեան, Անտիոքի մերձակայ Ռուճի Հովիտի հայերը
(պարմա-ազգագրական ուսումնասիրություն), Անթիլիաս, 2006

Գլխավորաբար արաբ ու թուրքմեն բնակավայրերով իրարմէ անջատուած Անտիոքի շրջանի հայկական գաւառակներն ու գիւղատեղիները, ԺԹ դարու կեսերուն, ունէին զուտ հայ բնակչութիւն ու տակաւին կը պահէին իրենց հայերէն խօսուածքները, ինչպէս՝ ա) Սուեւիոյ գիւղերը, բ) Քեսապ եւ իր գիւղերը, գ) Արամօ եւ Ղնեմիէ ու շրջակայ գիւղերը: Ծաւր Շուղորի եւ Պոտամայի գիւղերը (Եագուպիէ, Գնիէ, Գոմղայա, Այն ԷլՀոր) արդէն արաբախօս էին, իսկ Թուրքմենական լեռներուն ու Քիւրտ Տաղի վրայ ցրուած գիւղերը (Արֆալի, Եամասի, Կէօջիու, Թընզըրի եւն.)՝ թրքախօս եւ արաբախօս: Հիւսիսը՝ Կիլիկիոյ սահմանակից կար Պէլլանի գաւառակը, որ

նոյնպէս բարբառախօս էր, բայց իր բարբառային յատկանիշերով էապէս տարբեր էր հարաւի հայերէն խօսուածքներէն:

Ասոնցմէ Սուեւտիոյ եւ Քեսապի բարբառները համեմատաբար լայն ուսումնասիրութիւններու արժանացած են ու տակաւին ուշադրութիւն կը գրաւեն՝ տրուած ըլլալով որ տակաւին կենդանի բարբառներ են Այնճարի եւ Քեսապի մէջ:

Մեր իրականութեան մէջ կայ թիւր պատկերացում մը, թէ այս շրջանները Հայկական Կիլիկիոյ մաս կը կազմեն: Փաստ է, որ Անտիոքի շրջանը - ներառեալ վերոյիշեալ հայկական տարածքները - չեն մտած Կիլիկիոյ հայկական իշխանութեան սահմաններէն ներս, թէւ անոր քաղաքական ու տնտեսական ազդեցութիւնը կարելի չէ ուրանալ Անտիոքի լատին դքսութեան վրայ (1098-1268), որուն սահմաններէն ներս կը գտնուէին վերոյիշեալ հայկական գաւառակները: Դեռ Թ. դարէն այստեղ հայ հոծ գաղթականութեան կար. Անտիոքի կառավարիչներէն ոմանք հայեր եղած են, իսկ Փիլարտոս Հայր (Վահրամ Վարաժնունի) 1078ին իր իշխանապետութեան կեդրոնը դարձուց Անտիոք քաղաքը: 1085ին քաղաքը անցաւ սելճուք թուրքերուն ձեռքը: Լատին եւ արաբ պատմիչներ բազմաթիւ դրուագներով կը ներկայացնեն Անտիոք քաղաքի եւ անոր շրջակայ Ռուճի հովիտի եւ Սեւտիի (Սուեւտիոյ) հայոց մասնակցութիւնը Անտիոքի անկման պատմութեան մէջ: Սուրիացի արաբ ժամանակակից պատմաբան Սուիէյլ Զաքքար Անտիոքի եւ շրջակայքի մասին կը ծանօթագրէ, թէ «շրջանին բնակիչները մեծամասնութեամբ ոչ-մահմետականներ էին, հայեր էին»¹: Ժամանակակից ուրիշ արաբ պատմաբան մը՝ Մուհամմէտ Տամէն, կը գրէ. «Երբ խաչակիր զօրքերը յարձակեցան Անտիոքի շրջակայ գիւղերուն վրայ, փողոյն բերդերուն եւ ամրոցներուն հայերը ապստամբութիւն հռչակեցին... Անտիոքի շրջակայ հայ բնակչութեան այս կեցուածքին դրդապատճառը Աղսիանի գէշ վերաբերմունքն էր հայոց դէմ, բրտութիւնն ու անգթութիւնը, զորս ի գործ կը դնէր իր երկրին մէջ»²: Ըստ Տամէնի՝ «Նաեւ կը թուի, թէ ոմանք ունէին անկախութեան ձգտումներ իրենց ապրած շրջաններուն մէջ: Արիկա զօրաւոր ազդակ մըն էր անոնց կեցուածքին»³:

Յիրաւի, ԺԹ. դարուն յայտնի դարձած Անտիոքի շարք մը բնակավայրերու այս հայերը տեղւոյն հայ հին գաղթականութեան յետնորդներն են:

ԺԹ. դարու վերջաւորութեան արեւմտահայ մամուլը լրջօրէն սկսաւ հետաքրքրուիլ ժողովրդական բառ ու բանով, գաւառաբարբառներով ու հայերէնի տարբեր խօսուածքներով՝ տեղ տալով Մշոյ, Սասունի, Հազրոյի, Քղի-

¹ د. سهيل زكار، الحروب الصليبية، Բ. հատոր, Դամասկոս, 1984, էջ 536, ծանօթ. 3:

² محمد ضامن، إمارة حلب في ظل الحكم السلجوقي، (Հալէպի իշխանութիւնը սելճուքեան տիրապետութեան տակ), Դամասկոս, 1990, էջ 183-84:

³ Նոյն, էջ 55:

ի, Խարբերդի, Արաբկիրի, Մարաշի, Զեյթունի, Հաճընի եւ այլ շատ տեղերու բարբառներով գրի առնուած բանահիւսական նիւթերու, բառային ցանկերու, բարբառներու քերականական նկարագրութեան նուիրուած ուսումնասիրութիւններու: Գարեգին եպս. Սրուանձտեանցի սկսած գործը շարունակութիւն ունեցաւ: Արեւմտահայ գաւառներէն բաւականին նիւթ հասաւ մամուլին: Կ. Պոլսոյ *Քիւրակն* հանդէսը փաստօրէն շտեմարան մը եղաւ նման հաւաքագրումներու եւ ուսումնասիրութիւններու: Այս ընդհանուր ծիրին մէջ կը հանդիպինք նաեւ Անտիոքի շրջանէն բարբառային քանի մը գրառումներու: Այսպէս՝

1,- Զ. Կէնճեան (Հալէպէն), «Անտիոքի (=Անթաքիոյ) մօտակայ հայաբնակ գիւղերու գաւառաբարբառէն նմոյշ մը», *Քիւրակն*, ԺԷ. տարի, 7 Յուլիս 1899, թիւ 28, էջ 443: Հոս կը տրուի Յովհաննու աւետարանի ԺԲ. գլուխի 24 համարի բնագիրը եւ անոր թարգմանութիւնը: Բարբառագէտ Գաղթունի Կ. Հանանեան կը յայտնէ, որ ան «Հաջի-Հաքիբիի խօսուածքով է»⁴:

2,- Սիսական Վարդ., «Լեզուաբանական - Անտիոքայ Քէսապ գիւղի հայոց լեզուով ըսուած «Հայր մեր»ը», *Քիւրակն*, ԺԸ. տարի, 12 Դեկտեմբեր 1900, թիւ 46, էջ 731: Յետ թարգմանութեան՝ կու տայ 4 բառի բացատրութիւն. *պիւպ*՝ հայր, *ջիցըրքի*՝ ինչպէս որ, *թըրզէն*՝ այնպէս, *Խալըսօ*՝ ազատէ:

3,- Արամոյի բարբառով կը հանդիպինք երկու նիւթերու.- 1) գրաբար երեք աղօթքներէ քաղուած 8 տողանի վերածում մը, զոր կու տայ Բերիոյ Թոյթակիցը՝ Արսէն քահանայ Յարութիւնեան («Կիլիկեան մոռցուած անկիւններ», *Արեւելեան Մամուլ*, 1906, էջ 1203), 2) Այծեամն, «Թոյթակցութիւն - Նմոյշ մը Արամո գիւղին հայ լեզուէն», *Հանդէս ամսօրեայ*, ԻԱ տարի, Յունուար, 1:1907, էջ 27. Իոս թարգմանաբար կը տրուի «Հայր մեր»ը եւ հատուած մը սաղմոսերգութիւն՝ «Սաղմոս եւ մաղթանք»:

Ի. դարու սկիզբը, թէ՛ արեւելահայ եւ թէ՛ արեւմտահայ իրականութեան մէջ, մամուլի մէջ թէ առանձին գիրքերով մէկտեղուած բարբառագիտական նիւթը հայագէտներուն մտածել տուաւ հայ բարբառները աշխարհագրական տեղաբաշխումէն անկախ՝ դասակարգել լեզուական ընդհանուր յատկանիշի մը հիման վրայ: Այդ բանին ձեռնարկեց Հրաչեայ Աճառեան 1911ին հրատարակած իր *Հայ բարբառագիտութիւն (ուրուագիծ եւ դասատրութիւն)*⁵ աշխատասիրութեամբ, որով ան, հիմնուելով սահմանական եղանակի ներկայ ժամանակի կազմութեան տարբերութիւններուն վրայ, հայ բարբառները ձեւաբանօրէն դրաւ երեք ճիւղերու մէջ՝ *ում*, *կը* եւ *եյ*: Ան փաստօրէն հիմը կը դնէր հայ բարբառագիտութեան՝ բարբառներու գիտական նկարագրութեան եւ դասակարգումին:

⁴ Գաղթունի Կ. Հանանեան, *Սվեդիայի բարբառը (Խարբերդի խօսուածք)*, Երեւանի Համալսարանի հրատ., Երեւան, 1995, էջ 12:

⁵ Հր. Աճառեան, *Հայ բարբառագիտութիւն (ուրուագիծ եւ դասատրութիւն հայ բարբառների)*, Մոսկուա-Նոր Նախիջեւան, 1911:

Աճառեան Անտիոքի շրջանի վերաբերող վերոյիշեալ առաջին եւ երրորդ նիւթերու եւ այլ միջոցներով հայթայթած մասնակի տուեալներու հիման վրայ կիլիկեան բարբառներու մէջ կ'առանձնացնէ Սուրիոյ բարբառը՝ նկատի ունենալով Արամոյի եւ շրջակայ գիւղերու խօսուածքները, սակայն ան կիլիկեան բարբառախումբին մէջ «Անթաքայի բարբառ» անունին տակ կը դնէ Սուեւիոյ, Քեսապի, Արամոյի, Քիլիսի, Պէլլանի եւ Ճսըր Շուղուրի գիւղերու խօսուածքները: Բոլորը կը դնէ *կը* ճիւղին մէջ: Պէտք է նկատի ունենալ, որ մեծ գիտնականը իր այս եզրայանգումները կատարած է բարբառային եւ աշխարհագրական խիստ սահմանափակ ու յաճախ ոչ-ճիշտ տեղեկութիւններու վրայ. օրինակ՝ բարբառներու այդ շրջանակին մէջ կը յիշատակէ Քիլիսը, որ արդէն թրքախօս էր այդ ատեն, իսկ Ճսըր Շուղուրի գիւղերը (նկատի ունենալ Եագուպիէ եւ Գնիէ գիւղերը) արաբախօս էին:

Աճառեան իր միւս կոթողային աշխատութիւններուն համար եւս, մանաւանդ Սուեւիոյ բարբառէն բաւական առատ տուեալներ ձեռք անցընելու եւ օգտագործելու առիթ կ'ունենայ: 1929ին իր գլխաւոր տեղեկատուն է Մուսա Լեռան բարբառին լաւապէս տիրապող Մասիս Փանոսեանը, Հաճի Հապիպի գիւղէն: *Արմատական բառարանի* Կ տառէն ետք բարբառային բառերու պարբերութեան մէջ կ'աւելցնէ Սուեւիոյ բարբառի տարբերակը: Ան *Հայոց լեզուի պարմութեան* մէջ «Սուրիայի բարբառ» ենթաբաժինին մէջ փաստօրէն կը կրկնէ *Հայ բարբառագիտութեան* մէջ բերուած նիւթերը, բայց *Լիակատար քերականութեան* մէջ աւելի հանգամանօրէն կ'անդրադառնայ Սուեւիոյ բարբառի ձեւաբանութեան՝ խօսքի մասերուն ու անոնց քերականական դրսեւորումներուն: Այստեղ՝ Սուեւիոյ բարբառին իր տուեալները կ'աւելնան, երբ, 1949ին, կը ծանօթանայ Մուսա Լեռան Հաճի Հապիպի գիւղէն Յովսէփ Գրըգեանի հետ, որուն մայրն ու կինն ալ բարբառի կրողներ էին, իսկ ան կ'աշխատէր Ակադեմիայի տպարանին մէջ, այնպէս որ մշտապէս կրնար տուեալներ փոխանցել Աճառեանին:

Մեծ լեզուաբանին հասու չեն կրնար ըլլալ Քեսապի եւ Արամոյի խօսուածքներէն յաւելեալ տուեալներ: Իդէպ, յիշենք, որ *Արմատական բառարանին* մէջ միայն մէկ օրինակով կը յիշատակէ Քեսապի բարբառը, հաւանաբար դարձեալ Մասիս Փանոսեանի միջոցով, որովհետեւ հին հայերէնեան այդ բառը մնացած է միայն Քեսապի բարբառին մէջ: Այսպէս՝ քենթ (կամ քենթ, քենդ, «էգ շուն», «էգ շան ցանկութեամբ կատաղիլը») գլխաբառի բարբառային ձեւերու բաժինն մէջ գրած է. «*Պահուած է Անտիոքի Քեսապ գիւղում՝ քէնթ⁶ 'աղջիկ' ձեւով*⁷»:

Յետագային յայտնի լեզուաբան-բարբառագէտներ շարունակած են նոր խօսք ըսել բարբառներու դասակարգման հարցով եւ աւելի ընդարձակ նկարագրութիւններ տուած են առանձին բարբառներու վերաբերեալ: Այս-

⁶ Պէտք է ըլլայ *քինթ*. *քէնթ* կամ *քէնթ* ունինք գրաբար *քիթ* բառին դիմաց:

⁷ Հայերէն *արմատական բառարան*, Երեւան, 1979, էջ 576:

պէս՝ Անտիոքի շրջանի հայ բարբառներու առաւել խոր ուսումնասիրութեամբ, նկարագրութեամբ եւ դասակարգումով կը զբաղի Արարատ Ղարիբեան: Ան «Հայ բարբառների դասակարգման հարցի շուրջը» յօդուածին մէջ⁸ քննելով շարք մը բարբառներու սահմանական եղանակի ներկայ եւ անցեալ անկատար ժամանակներու կազմութեան ձեւերը՝ նոր ճիւղեր կ'աւելցնէ Աճառեանի յայտնի երեք ճիւղերուն վրայ: Ասոնց մէջ՝ *հայ* (*հա*, *ա* > *ահա*) բառ մասնիկով այդ ժամանակները կազմող բարբառները կը ներկայացնէ իբրեւ առանձին ճիւղ՝ *հայ գըրիմ*, *հայ գըրէրէմ*: Այս ճիւղին գլխաւոր բարբառը կը նկատէ Քեսապի բարբառը:

Ղարիբեան իր *Հայ բարբառագիտութիւն* գործին մէջ բարբառներու դասակարգման նոր սկզբունք կ'առաջադրէ՝ հնչիւնական սկզբունքը, այսինքն՝ պայթականներու եւ պայթաշփականներու պատմական հնչիւնափոխութիւնը՝ հաստատելով որ Անտիոքի շրջանի բարբառներուն յատուկ է միջին հայերէնեան կամ կիլիկեան բաղաձայնական համակարգը. սա եռաշարք է, ուր գրաբարի ձայնեղները խլացած են, իսկ խուլերը՝ ձայնեղացած, այսինքն՝ տեղաշարժ-տեղափոխութեան ենթարկուած են, շնչեղ խուլերը մնացած են անփոփոխ: Անդ կու տայ նաեւ Սուեիոյ բարբառին հնչիւնաբանութիւնն ու ձեւաբանական նկարագրութիւնը, որուն համար իր գլխաւոր տեղեկատու է Հաճի Հապիպի գիւղէն Ալեքսան Փաշայեանը⁹: «Հայ բարբառներու *հա* ճիւղը» գլուխին տակ համառօտ կը նկարագրէ Քեսապի բարբառը՝ հնչիւնաբանութիւն, ձեւաբանութիւն, նմուշներ: Ասիկա մինչ այդ Քեսապի բարբառին նուիրուած ամենէն ընդարձակ հրապարակումն է¹⁰:

Ղարիբեան 1958ին հրատարակեց *Հայերէնի նորայայտ բարբառների մի նոր խումբ* ուսումնասիրութիւնը, որուն երեք բաժինները նուիրուած են Արամոյի, Քապուսիէի եւ Եդեսիոյ (Ուրֆա) բարբառներուն: Հեղինակը Քապուսիէի բարբառին նուիրուած բաժնին մէջ կը յայտնէ. «Սուեիոյ մէջ մտնող Քապուսիէ գիւղը եւս խօսում է մի առանձին բարբառով»¹¹: Քապուսիէն Սուեիոյ բարբառին մէջ կ'առանձնանայ իբրեւ առանձին խօսուածք: Գիրքին ամենէն կարեւոր բաժինը, ըստ իս, Արամոյի բաժինն է¹²: Իր հիմնական տեղեկատու է արամոցի Ալեքսան Յարութիւնեանը, որ 1947ին 120 արամոցիներու հետ ներգաղթած է Հայաստան ու հայրենակիցներու մեծամասնութեան հետ հաստատուած Նոր Արեւ, Երեւան: Ղարիբեան անոր մասին կը գրէ. «Ալեքսան Յարութիւնեանը... զարմանալի նրբութեամբ ճանա-

⁸ Արարատ Ղարիբեան, «Հայ բարբառների դասակարգման հարցի շուրջը», *Տեղեկագիր ՀՍՍՌ ԳԱ հասարակական գիտութիւնների*, 8:1952:

⁹ Ա. Ղարիբեան, *Հայ բարբառագիտութիւն*, հրատ.՝ ՀՍՍՌ պետ. հեռ. մանկ. ինստիտուտի, Երեւան, 1953, էջ 430-42:

¹⁰ Նոյն, էջ 443-57:

¹¹ Ա. Ս. Ղարիբեան, *Հայերէնի նորայայտ բարբառների մի նոր խումբ*, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1958, էջ 79-78:

¹² Նոյն, էջ 9-77:

չում է հայերէն բառերը, առանց սխալի փարբերելով արաբական բառերից... առանց սխալի բնորոշում է հայերէն բառերը արաբերէնից, անգամ հին ասորերէն բառերը, որոնք պահպանուել են հայերէնի մէջ՝ համարելով հայերէն, փարբերում է արաբերէնից»¹³: Ղարիբեան կու տայ Արամոյի բարբառի հնչյունաբանութիւնը, ձեւաբանութիւնն ու նմուշներ: Ասիկա եզակի աշխատանք մը կը մնայ, որովհետեւ Արամոյի բարբառին մասին գրուած ուրիշ աշխատանքներ չունինք: Հայրենադարձները չեն պահած բարբառը, իսկ Լաթաքիա ապրող բոլոր արամոցիներն ալ արաբախօս են արդէն: 1970ականներուն նոյն բարբառը խօսող մէկ-երկու ղնեմիէցիներ տակաւին կային. ափսոս, չենք կրցած անոնցմէ արձանագրութիւններ կատարել:

Էդ. Աղայեանի կատարած հայ բարբառներու ձեւաբանական երկնիւղ բաժանումին համաձայն՝ Քեսապի բարբառը կը մտնէ Բ. ճիւղի՝ գրաբարակերտ մասնիկաւոր կազմութեամբ բարբառներու *հա* ենթաճիւղին մէջ¹⁴:

Ըստ Գէորգ Զահուկեանի կատարած հայերէն բարբառներու բազմա-յատկանիշ վիճակագրական դասակարգումին՝ Քեսապի, Քապուսիէի, Եողուն Օլուքի, Հաճի Հապիպլիի եւ Արամոյի խօսուածքները կը մտնեն Անտիոքի կամ ծայր հարաւարեւմտեան բարբառախումբի Քեսապ-Սուեփա անկախ ենթախումբին մէջ եւ անով կը զանազանուին Պէլլանի բարբառէն¹⁵:

Ինչպէս տեսանք՝ հայ բարբառներու դասակարգմամբ զբաղող հայ լեզուաբանները առաւել կամ նուազ չափով կատարած են նաեւ բարբառներու նկարագրութիւն, բայց իրենց գրաւոր կամ կենդանի աղբիւրներու անբաւարարութեան, սխալ տեղեկութիւններուն եւ մասնակի ըլլալուն պատճառաւ ունին որոշ թերութիւններ՝ հնչյունական եւ քերականական որոշ պարագաներու անտեսում, տառադարձման երկձեւութիւններ, բառացանկերու անբաւարարութիւն եւն.: Հասկնալի է՝ անոնք, Աճառեանէն սկսեալ, բոլոր բարբառներու բաղաձայնական տառադարձումը կատարած են հինհայերէնեան բաղաձայնական համակարգով՝ արտայայտելու համար այն իրողութիւնը, որ գրաբարի ձայնեղները այս բարբառներուն մէջ արտասանուած են խուլ, իսկ խուլերը՝ ձայնեղ, ինչպէս բան>պուն, գիր> կէր, դուռ>տօռ, ձայն> ծաւն, ջուր>ճէօր, իսկ պանիր>բէ՛նէր, կարմիր>գէ՛րմէր, տուն> դէօն, ծայր>ծաւրք, ճանճ>ջաւնջ ձեւերով, որ ճիշտ-արտասանելի է արեւելահայերէն բաղաձայնական համակարգը կրողներուն համար, բայց սխալ տեղ կրնայ տանիլ միջինհայերէնեան բաղաձայնական համակարգը կրողները:

Այս միջոցին սուեփացի եւ քեսապցի բարբառակիր հայրենակիցներ եւս կը կատարեն բարբառի նկարագրութեան ծաւալուն փորձեր: Կարելորուումնասիրութիւն մըն է Իգնատիոս Մարտիրեանի (Հաճի Հապիպլի գիւ-

¹³ Նոյն, էջ 9-10:

¹⁴ Էդ. Աղայան, *Մեղրու բարբառը*, Հայկ. ՍՍԴ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1954, էջ 404:

¹⁵ Գ. Բ. Զահուկեան, *Հայ բարբառագիտութեան ներածութիւն*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1972, էջ 132:

ղէն) ասարտական շարադրանքը, որուն առաջին մասը տպուած է *Էջմիածին* հանդէսին մէջ¹⁶: Ան կը յայտնէ, որ Անտիոքի շրջանի բարբառները ժող-վուրդին կողմէ կը կոչուին «Քիստինյութ», այսինքն քրիստոնեայի լեզու, անով իրենց խօսուածքը տարբերելով արաբերէնէ եւ թրքերէնէ: Հեղինակը կը յայտնէ, որ բարբառը ունի հետեւեալ մասնաճիւղերը, իմա՝ խօսուածք-ները.-

- 1.- Հաճի Հապիպլիի մասնաճիւղ՝ «խապլըցնյութ», որով կը խօսին Հաճի Հապիպլիի եւ Պիթիասի բնակիչները:
- 2.- Եողուն Օլուքի մասնաճիւղ՝ «եուղնըլըցնյութ», որով կը խօսին Եողուն Օլուքի, Խտըրպէկի եւ Վազըֆի բնակիչները:
- 3.- Քապուսիէի մասնաճիւղ՝ «քեպուսընյութ», որով կը խօսին քապուս-իէցիները:
- 4.- Քեսապի մասնաճիւղ՝ «քեսպըցնյութ»¹⁷, որով կը խօսին Քեսապ, Գարատուրան, Սեւ Աղբիւր, Տուգաղաճ, Պաղճաղագ, Քէօրքինա, Չինար գիւղերու բնակիչները¹⁸:
- 5.- Ղնեմիէկի մասնաճիւղ¹⁹ եւ իր արուարձաններ:

Մուսա Լեռան կամ Սուեւիոյ բարբառի նկարագրութեան մէջ առանձնայատուկ տեղ ունի վերապատուելի Տիգրան Անդրէասեանը²⁰: Ան բնիկ Եողուն Օլուք գիւղէն է, ստացած է աստուածաբանական կրթութիւն ու ծառայած՝ հայ աւետարանական եկեղեցւոյ ի Զէյթուն, Եողուն Օլուք, Քեսապ, Լաթաքիա, Հալէպ: Եղած է Մուսա Լեռան հերոսամարտի կազմակերպիչներէն մէկը: Եողուն Օլուքի խօսուածքը իր մայրենին է, բայց ծառայողական դաշտի մէջ ըլլալով գիտէր նաեւ Զէյթունի ու Քեսապի բարբառները: Քեսապի եկեղեցւոյ իր ծառայութեան տարիներուն (1924-29, 1935-38), յաճախ հանդիպումներ ունեցած է տորթ. Աւետիս Ինճեճիքեանի հետ, որ իր կարգին նիւթեր կը հաւաքէր Քեսապի բարբառի ուսումնասիրութեան համար: Անդրէասեանի աշխատանքի նիւթը Եողուն Օլուք-Խտըրպէկ-Վազըֆ խօսուածքն է: Աշխատանքը բազմակողմանի է, լեզուական-բարբառային ատաղձի հիման վրայ կը պարզաբանէ գաղթավայրի ծագումը, հարեան

¹⁶ Իգնատիոս Մարտիրեան, «Ջերբէլ Մուսայի բարբառը», *Էջմիածին*, 3:1952, էջ 33:

¹⁷ Լեզուն եւ խօսուածքները կազմող անուններու («քիստինյութ», «խապլըցնյութ», «եուղնըլըցնյութ», «քեպուսընյութ» «քեսպըցնյութ») «յութ» կամ «նյութ» (աւանդական ուղղագրութեամբ՝ *իւք* կամ *նիւք*) ածանցը հեղինակը կը համարէ փաղաքշական ածանց, մինչ ատէկ տրամաբանական է կարծել, որ մակբայակերտ ածանց է՝ *ակ* կամ *անակ*, որ Քեսապի բարբառին մէջ կու տայ *ուօկ/ինուօկ*, իսկ Եողուն Օլուքի մէջ՝ *ըգ/ինըգ*. ձեւի մակբայներ կազմելէ բացի՝ կը կազմէ լեզուներու եւ խօսուածքներու անուններ՝ *տիժկինուօկ/տիժկինըգ*՝ տանկերէն, թրքերէն, *քիստինուօկ/քիսթինըգ*՝ քրիստոնեայի լեզու: Լեզուները կը կազմուին նաեւ թրքերէն *ճա* ածանցով՝ *արաքճա*, *էրմանճա*:

¹⁸ Պէտք է անելցնել Ներքի Գիւղ, Չագալճըք, Պաշտոտ եւ Էքիզուլուք գիւղերն ալ:

¹⁹ Ղնեմիէ գիւղն է, որով փաստօրէն Արամօն պէտք է նկատուի ունենալ: Արամօ-Ղնեմիէն նոյն խօսուածքը կը գործածէին:

²⁰ Տիգրան Անդրէասեան, *Սվեդիայի բարբառը կամ Քիսթինըգ լեզուն*, ՀՍՍՀ հրատ., Երեւան, 1967:

միւս խօսուածքներուն եւ կիլիկեան բարբառներուն հետ ունեցած առնչութիւնները: Այս շրջանակի հայոց ծագումին վերաբերեալ կիլիկեան վարկածը առաջին անգամ իրաւացիօրէն կը հերքուի վեր. Անդրէասեանի կողմէ: Ան Անտիոքի շրջանին բարբառները (Քեսապ-Սուետիա) կը դիտէ որպէս ամբողջութիւն մը ու անոնց կու տայ ժողովուրդին կողմէ տրուած անունը՝ *քիստինըզ* (քիստինակ), այսինքն՝ «քրիստոնեայի լեզու»: Բառը Քեսապի բարբառին մէջ ունի **քիստինուօկ**, իսկ Սուետիոյ բարբառին մէջ՝ **քիսթինըզ/քիստինիք** ձեւերը: Ան քննական համեմատութիւն մը կը կատարէ անոնց եւ կիլիկեան բարբառներուն միջեւ (Մարաշ, Հաճըն, Ջէյթուն) ու կ'եզրակացնէ, որ այս բարբառային նիւթերը հիմնովին «*կը բաժնեն քիսթինըզը կիլիկեան բարբառներէն եւ բոլորովին անընդունելի կը դարձնեն Սուետիա-Քեսապի հայութեան Կիլիկիայէն գաղթած ըլլալու տեսութիւնը*»²¹:

Իբրեւ տեղացի, Անդրէասեան լաւապէս կը ճանչնայ բուսական ու կենդանական աշխարհը, կենցաղը ու այդ բոլորը կ'արտայայտուին իր բառացանկերուն մէջ՝ ընդհանուր հայերէնեան, բարբառային, թրքերէնէ, արաբերէնէ, քրտերէնէ եւ արեւմտեան լեզուներէ փոխառեալ բառերու ցանկերով: Բարբառի նկարագրութիւնը կատարած է աւանդական քերականութեան համակարգով: Գիրքը խմբագրած է Ալեքսան Փաշայեան: Գործին մէջ լայնօրէն արժեւորուած են Մարտիրեանի վերոյիշեալ աշխատութեան անտիպ բաժինները: Մուսալեռցի բարբառագէտ Հանանեան կը գրէ, թէ տառադարձման ու առկայացման որոշ թերութիւններ ճշգրտելու պարագային «*Տ. Անդրէասեանի այս ուսումնասիրութիւնն իր ամբողջութեան մէջ փաստական հարուստ նիւթ կարող է մարտահարել հետազոտողին*»²²:

Սուետիոյ բարբառին մասին Յակոբ Թորոսեան ունի երկու ուսումնասիրութիւններ՝ «Ակնարկ մը Մուսա Լեռան (Սուետիոյ) գաւառաբարբառին վրայ» եւ «Համառօտ բառացուցակ Մուսա Լեռան գաւառաբարբառին»²³: Վերջինը անպայման նոր ատաղձ ունի բարբառի ուսումնասիրութեան համար: Բառագիտական իմաստով կարելորդ ներդրում է Թովմաս Հապէշեանի *Մուսա-Տաղի պապենական արձագանգներ* գիրքի այն բաժինները²⁴, որոնք քննութեան առարկայ կը դարձնեն բառամթերքը՝ «Հայերէն ուշագրաւ բառեր», «Հայերէնանման բառեր», «Ծագումը անձանօթ բառեր», «Եւրոպական բառեր Մուսա-Տաղի բարբառին մէջ», «Մանուկներու յատուկ բառեր» եւ «ձայնարկութիւններ»:

²¹ Նոյն, էջ 312:

²² Հանանեան, Սու, էջ 18:

²³ *Յուշամարտեան Մուսա Լեռան*, խմբ.՝ Մարտիրոս Գուշագճեան եւ Պողոս Մատուռեան, հրատ.՝ Ճեպէլ Մուսայի հայրենակցական միութեան, Պէյրութ, 1970:

²⁴ Թովմաս Հապէշեան, *Մուսա-Տաղի պապենական արձագանգներ*, հրատ.՝ Համագգային կրթական եւ մշակութային միութեան Այնճարի «Պարոյր Սեւակ» մասնաճիւղի, Պէյրութ, 1986:

Սուեւտիոյ բարբառին (Խտըրպէկի խօսուածք) վրայ, կարելի է ըսել, որ ամբողջական աշխատանք տարած է Հանանեան, մասնագիտութեամբ՝ լեզուաբան եւ բարբառագիտութեան դասախօս Երեւանի Պետական Համալսարանի մէջ: Ան վերոնշեալ բոլոր ուսումնասիրութիւնները աչքի առաջ ունենալով ու կենդանի ահագին նիւթի վրայ գիտական ամբողջ յագեցուածութեամբ կու տայ Խտըրպէկի խօսուածքի հնչիւնաբանութիւնը, ձեւաբանութիւնը (գոյականը՝ թիւով, հոլովումներով, առկայութեամբ, ածականը, թուականը, դերանունները, բայը՝ խոնարհումով, դերբայները, չթեքտող խօսքի մասերը՝ մակբայ, կապ, շաղկապ, վերաբերականներ (եղանակաւորիչ բառեր), ձայնարկութիւն, շարահիւսական պարագաներ): Ունի նմուշներու յաւելում: Հանանեան իր աշխատանքը եզրափակած է «Հին հայերէն-բարբառ» համեմատական բառացանկով մը, որ կ'ընդգրկէ 1370 բառ:

Քեսապի բարբառի՝ հայրենակիցներու կողմէ կատարուած նկարագրութիւնները աւելի կանուխէն կու գան: Առաջինը Ալպերթ Ս. Աբէլեանն է, որուն 1913ին գրած գիրքին երկրորդ մասը նուիրուած է «Քեսապի գաւառաբարբառ»ին, 15 էջ: Գիրքը հրատարակուեցաւ շատ ուշ՝ Երուանդ Հ. Քասունիի ներածութեամբ եւ ծանօթագրութիւններով²⁵: Աբէլեան կը գրէ. «*Մեր լեզուն, թէեւ աղաւաղեալ եւ այլափոխուած, հայերէն է, մեր հայախօս ժողովուրդը հայ է հոգիով եւ սրտով... Ձայնաւորները, առանց բացառութեան, զգալի կերպով փոխուած են ուրիշ ձայներու*»²⁶: Ան արեւմտահայերէն օրինակներու դիմաց կու տայ ա, ե, է, ը, ի, ո եւ օ ձայնաւորներու հնչիւնափոխութեան օրինակներ. չ'անդրադառնար երկբարբառներուն: Տարօրինակ է, որ շեշտակիր բաց դիրքի մէջ գոյացած **ա**ն կու տայ իբրեւ **է՛ հայելի>հիլլէ, ջորի>ջիւրէ** են., մինչ ժամանակակից բարբառին մէջ ասիկա միշտ **ա** է, որ առկայացման պարագային կը վերածուի **էի՛ հիլլա-հիլլէն, ջիւրա-ջիւրէն**: Յոգնակերտ մասնիկներէն՝ **իր, նիր, վա, վէք, վիւն, տէ, ք, նէ, նա, ստիւն, օնք, տիւն, էօնք**, մէկական օրինակ կը տրուի, **զ** եւ **ի** նախդիրներով՝ նոյնպէս: Աբէլեան օրինաչափական պարագաներ չի նշեր, քերականական-շարահիւսական երեւոյթներ չի բացատրեր: Հոլովման համակարգը կը ներկայացնէ չափազանց թերի՝ տալով միայն **ի** եւ **ու արտաքին եւ ա** ներքին հոլովման բարբառային տարբերակներու մէկական օրինակ (բան>բուն, հաւ>հէօվ, շուն>շուօն)՝ եզակի եւ յոգնակի որոշեալ ձեւերու յարացոյցով: **Սիրիւմ, ուրթում եւ խնտիւմ** բայերու օրինակով (հինհայերէնեան եւ եւ խոնարհիչներ) կը տրուի սահմանական եղանակի ներկայ, անցեալ անկատար, կատարեալ անցեալ, ապառնի (բացարձակ) ժամանակներու եւ հրամայականի ձեւերը, աներեւոյթ եւ անցեալ ընդունելութիւնը: Ներկայ եւ անկատար ժամանակներու ցուցիչներն են **հէ** (որ է հա. 2) եւ **հայ**, իսկ ապառ-

²⁵ Ալպերթ Ս. Աբէլեան, *Քեսապ եւ իր գիւղերը*, խմբ.՝ Երուանդ Հ. Քասունի, united printers and traders, Պէյրութ, 2002:

²⁶ Նոյն, էջ 84:

նիի ցուցիչը՝ միր (որ է մըր – Յ.2.): Չեն տրուած ի>է եւ ու>օ խոնարհիչները, ապառնի ցուցիչին պըր տարբերակը են.:

Աբէլեան կը նշէ, թէ թըքերէն եւ արաբերէն բառերէն ոմանք «հայացած են», ըսել կ'ուզէ՝ ենթարկուած են հայերէն բառերու հնչիւնափոխութեան ու կ'աւելցնէ. «Բողոքական շրջանակներու մէջ վերջերս ներմուծուած թուրքերէն բառերը յաճախադէպ են: Պատճառը եկեղեցիներու մէջ թըքերէն լեզուին սովորական գործածութիւնն է»²⁷:

Աւարտին տուած է շարք մը առաձներ եւ խաղիկներ:

Հեղինակը իր մէկ այլ ժողովածուին մէջ եւս կ'անդրադառնայ Քեսապի բարբառին, աւելի համառօտ՝ «էջ մը Քեսապի գաւառաբարբառէն»²⁸:

Տեսանք, որ Քեսապի բարբառին մէջընդմէջ անդրադառնալով՝ անկէ որոշ երեւոյթներ կը ներկայացնէ նաեւ Անդրէասեան իր վերոյիշեալ ուսումնասիրութեան մէջ:

Ծաւալուն աշխատանք է տողթ. Աւետիս Ինճեմիքեանի «Քեսապը եւ իր բարբառը»: Բնագիրը հրատարակութեան եւ խմբագրութեան ճամփուն վրայ կորսուած է 1970ականներու սկիզբը: Մենք Նշան Պասմաճեանի միջոցով գտանք ու հրատարակեցինք զայն մեր Քեսապ Գ. հատորին մէջ²⁹: Աշխատանքին առաջին մասը նուիրուած է գաղթավայրի պատմութեան. բարբառին նուիրուած բաժինը կը կոչուի «Քեսապի քիստինուօկ բարբառը», եւ կ'ընդգէկէ 111-78 էջերը: Հայերէնի ծայնաւորներու եւ երկբարբառներու պատմական հնչիւնափոխութիւնը կու տայ հայերէնի, մեծ մասով աշխարհաբար, բառերու դիմաց: Անդրադարձած է ծայնաւորներու յետադարձ հնչիւնափոխութեան՝ վուօրդ-վարդիրինա, պուօրգ-պարգիլ: Բաղաձայներու պարագային տուած է դիրքային եւ փոխազդեցական հնչիւնափոխութիւններու, ինչպէս նաեւ բաղաձայններու դրափոխութեան, անկումի եւ կրկնութեան օրինակներ: Տուած է 10 յոգնակերտ մասնիկ: Հոլովական համակարգին մէջ տրուած օրինակները մեծամասնութեամբ կը պատկանին ը' (<ի>), մասամբ նաեւ ուջ (<ոջ>), ուօ (<այ>օ) հոլովումներուն: Հոլովման պատկերը կու տայ եզակի եւ յոգնակի ձեւերով: Կը խօսի զ եւ ի նախդիրներու դերանուանական գործածութեան մասին (2է՞ կիէր եր՝ ինչ կար անոր մէջ կամ հոն: Չի տէօ զը՝ չտուաւ զայն): Հակիրճ կ'անդրադառնայ անձնական, ստացական, ցուցական եւ փոխադարձ դերանուններուն, որոշիչ յօդին, շաղկապին, ծայնարկութիւններուն, նախադրութեանց (կապ), մակբային, ածականին ու թուականին: Կու տայ ածականակերտ եւ գոյականակերտ 15 ածանցներ՝ օրինակներով: Կը ներկայացնէ բայի խոնարհման պատկերը,

²⁷ Նոյն, էջ 91-92:

²⁸ Ալպերթ Աբէլեան, «Հնգամեայ զրոյցներ», Պոստոն, 1928, էջ 408:

²⁹ Տողթ. Աւետիս Ինճեմիքեան, «Քեսապ եւ իր բարբառը»՝ Յակոբ Չոլաքեան, Քեսապ, Գ. հատոր, հրատ.՝ Ամերիկաբնակ քեսապցիներու ուսումնասիրաց միութեան, Հալէպ, 2004, էջ 11-178:

նախ էական բայը, ապա 18 աններածանց, ներածանցաւոր, կանոնաւոր, անկանոն, տարահիմք ու զարտուղի բայեր՝ տալով անոնց սահմանական եղանակի շարունակական (*հայ սիրիմ*) եւ պայմանական (*կը սիրիմ, կը լուղում*) ներկայ, եւ անցեալ անկատար, բացարձակ ապառնի եւ անկատար ապառնի (*պըր սիրիմ, պըր սիրէրէմ*), անցեալ կատարեալ ժամանակները, հրամայականը՝ հաստատական եւ ժխտական ձեւերով: Բաղադրեալ ժամանակներէն կը յիշէ վաղակատարը (*տիսիրիմ*), յարակատարը (*տիսուծիմ*) եւ «անորոշ ապառնի»ն (*տըսնիլա իմ*), եղանակներուն վրայ կ'աւելցնէ հարկադրական եղանակը *պիտա* ցուցիչով (*պիտա տըսնէմ*), ըղձականը՝ առանց ցուցիչի: Կ'աւելցնէ նաեւ «կարողական»ը, որ կը կազմուի *կրնալ* բայի եւ լրացեալ բայի ըղձականներով (*կարնում սիրիմ*):

Աշխատութիւնը ունի նաեւ բառարան, ուր տեղ գտած են շուրջ 2650 բառ՝ իմաստաբանական, ծագումնաբանական (թրքերէն, արաբերէն, պարսկերէն...) եւ քերականական տուեալներով: Բայերը նշուած են անորոշով, որ բարբառին մէջ *իլ* է, երբեմն կը նշուի խոնարհիչը, որ կը համապատասխանէ գրաբարին (*ե>ի՝ սիրեմ>սիրիմ, ի>է՝ խօսիմ>խօսւեմ, ա>ու՝ կարդամ>կարդում, ու>օ՝ թողում>թուղում*):

Նշենք, որ Ինճեմիքեանի ուսումնասիրութիւնը գրուած է արեւմտահայերէնի քերականական ըմբռնումներով, աւանդական ուղղագրութեամբ: Հրատարակութեան ատեն տառադարձման հակասութիւնները միօրինականացուած են մեր կողմէ՝ առանց իր կողմէ բերուած բառին հնչիւնական պատկերը խաթարելու: Նիւթի բաւական մեծ կուտակում կայ, բայց օրինաչափութիւններ եւ վերլուծութիւն չկան: Բառարանը հիմնական ատաղծ կրնայ ծառայել ուսումնասիրողներու համար:

Մենք եւս՝ ելլելով բարբառի մինչ այդ եղած նկարագրական եւ գիտական ծանօթ նիւթերէն, իբրեւ բարբառակիր՝ մշտապէս ուսումնասիրութեան նիւթ դարձուցած ենք Քեսապի բարբառը: Անոր համար հիմք հանդիսացան նաեւ մեր կողմէ գրի առնուած, ապա հրատարակուած բանահիւսական հսկայ նիւթը, ազգագրական նիւթի նկարագրութիւնները՝ նիստ ու կաց, աշխատանքի տեսակներ, բուսական եւ կենդանական աշխարհ³⁰: 1973ին Երեւանի Պետական Համալսարանի իմ աւարտաճառը եղաւ «Քեսապի բարբառի հնչոյթաբանութիւնը», ղեկավար՝ Էդուարդ Աղայեան: Աւարտաճառին մէկ բաժինը լոյս տեսած է համալսարանի *Ուսանողական գիտական աշխատանքներ* պարբերաթիւին մէջ³¹: Յետագային լոյս տեսաւ Քեսապի բար-

³⁰ Նկատի ունենալ մեր *Քեսապի ժողովրդական երգարուեստը* (1980), նաեւ *Քեսապ, Ա. հատոր* (1995), Բ. հատոր (1998) եւ Գ. հատոր (2004) աշխատութիւնները, բոլորն ալ Հալէպ:

³¹ Յ.Մ. Չոլաքեան, «Քեսապի բարբառի ծայնաւորներն ու երկբարբառները», *Ուսանողական գիտական աշխատանքներ*, 17:1975, Համալսարանի հրատ., Երեւան, էջ 170-74:

բառին նուիրուած իմ ծաւալուն աշխատասիրութիւնս՝ *Քեսապի բարբառը*, որ Երեւանի Պետական Համալսարանին կողմէ արժանացաւ երկրորդ տպագրութեան³²: Գիրքը ներածականի մը հետ՝ արդի բարբառագիտութեան պահանջած բոլոր հիմունքներով կ'ընդգրկէ հնչինաբանութիւնը, ձեւաբանութիւնը, բառագիտութիւնը՝ բառացանկերով հանդերձ: Հնչինաբանութեան մէջ կը ներկայացնէ ձայնաւորներու եւ երկբարբառներու պատմական եւ շեշտի հետ կապուած հնչինափոխութիւնը, վերջինիս հետ կապուած ետընթաց հնչինափոխութիւնը (*շուօն/շունվա, մուօրդ-մարդօն*), բաղաձայները իրենց բոլոր փոփոխութիւններով: Կը պարզուի, որ բարբառին մէջ առկայ բազմաձեւութիւնը կապ չունի առանձին խօսուածքի մը հետ, այլ ընդհանուր է բոլորին համար (*է'սէ'կէ/է'սէ'կիէց/է'սկիէ/է'սկիէց/հէ'սէկէ/հէ'սէկիէց/հէ'սկիէց/հէ'սկիէ*³³, *գըրիցա/գրիցամ, հէ'րէր/հիրէր, ըզքի/զըքի...*): Այս երեւոյթը ընդհանուր է բոլոր բարբառներուն համար եւ իզուր է տեղական խօսուածք մը փնտռել այդ փաստով: Առանձին կը ներկայացուին գրաբարէ բարբառ, այսինքն առանց իմաստափոխութեամբ եւ ձեւաբանական փոփոխութեամբ գրաբարէն բարբառ անցած բառերու ցանկ՝ 2400 բառ, բարբառային, այսինքն հայերէն հիմքերով կամ իմաստափոխուած բառերու ցանկ՝ 2800 բառ, փոխառեալ բառերու, այսինքն արաբերէնէ, թրքերէնի, պարսկերէնի եւ այլ լեզուներէ փոխառուած բառերու ցանկ՝ 2500 բառ, ընդամենը 7700 բառ: Ունի նաեւ բարբառային անձնանուններու եւ տեղանուններու ցանկ: Աշխատանքը հետեւողականօրէն կատարուած է գիտական տառադարձութեամբ, միայն առանց փոխելու պայթական եւ պայթաշփական բաղաձայներու բարբառի իւրայատկութիւնները՝ այսինքն բարբառի ձայնեղները (պ, կ, տ, ծ, ճ) եւ խուլերը (բ, գ, դ, ձ, ջ) տառադարձուած են նոյնութեամբ, եւ ոչ՝ ըստ գրաբարի ձայնեղներու եւ խուլերու:

Վերջերս՝ 2019ին, Քեսապի Ուսումնասիրաց Միութիւնը Լոս Անճելոսի մէջ հրատարակեց Նշան Ա. Յովսէփեանի *Քեսապերէնի բառարանը*: Յայտնապէս սիրողական գործ մըն է. բառարանը կազմուած է միալեզուեան բացատրական բառարաններու սկզբունքներով, անհրաժեշտ պարագային տալով բայի դիմաւոր քանի մը ձեւեր, առկայացման պարագաներ, յոգնակիի նշում: Կ'ընդգրկէ 3850 գլխաբառ. չի զատորոշեր բառի

³² Յակոբ Զոլաքեան, *Քեսապի բարբառը*, հրատ.՝ տոքթ. Թորոս Թորանեանի, Հալէպ, 1986, Բ. տպագրութիւնը՝ հրատ. Գալուստ Կիլպէնկեան հիմնարկութեան, ԵՊՀ եւ «Հայաստան» հրատ.ներ, Երեւան, 2009, 380 էջ:

³³ Բարբառը կը զանազանէ երկու է (նախաշեշտ՝ *է'րիվ, է'մուն* {արեւ, աման}, շեշտակիր՝ *վիրէն* {արին}), երկու ը (թոյլ՝ *ծուօռը* {ծառը}, շեշտակիր՝ *ծառը* {ծառի}), երկու ի (թոյլ՝ *տէօնիղ* {տունը}, սովորական՝ *կիշա* {կաշի}). պարզ ա, օ, ու ձայնաւորներու կողքին ունի նաեւ ասոնց քմայինները, որ հոս արտայայտուած են ընդգծումով՝ ա: Բարբառին յատուկ են նաեւ *էյ, էօ, իյ, իէ, ուօ* երկբարբառներն ու *ուօյ* եռաբարբառը: Ունի նաեւ կոկորդային *կ* ձայնեղ պայթական եւ *ղ* շփական բաղաձայները:

ծագումը: Կ'ընդգրկէ նաեւ յատուկ տեղանունները: Տառադարձութիւնը կատարուած է արեւմտահայերէնի աւանդական ուղղագրութեան սկզբունքներով (հեղինակի արտայայտութեամբ՝ «արեւմտահայերէնի հնչաբանութեամբ»), «վ» բաղաձայնի դերով պահուած են *ւ* եւ *ու* (*արեւ' էրիւ, նշանուիլ' նիշենուիլ*), բայց բայական վերջաւորութիւնը տրուած է *վով*՝ *հիծնիլ' հիծուով*, բոլոր «ա» ձայնաւորով վերջացող բառերուն վրայ աւելցուցած է անձայն *յ*՝ *թիթենի' թիթինայ, լեղի' լիղայ, թաղեցի' թաղցայ, լափայ, տեղ-տեղ' առանց ատոր' էփլա, լուլա*, բառավերջի «օ» հնչիւնը տեղ մը տառադարձուած է *օ*, ուրիշ տեղ *ոյ*՝ *խեռընծօ, խըրբոյ*, Բառասկիզբի «հ» բաղաձայնը, ըստ ծագումնաբանութեան, գրած է *յ*՝ *յիսսօն, յիշիլ*: Տեղ մը հնչիւնական օրէնքը կը կիրարկուի, տեղ-տեղ՝ աւանդականը: Ասիկա խառնաշփոթութիւն կը ստեղծէ բազմաթիւ պարագաներու, երբ բարբառագիտութեան մէջ ընդունուած է, որ իւրաքանչիւր հնչիւն արտայայտուի մէկ գիրով, կամ գիրը չունենայ հնչիւնական մէկէ աւելի արտայայտութիւն: Օրինակ՝ վերի *յիսսօն* բառը ինչպէ՞ս կարդալ՝ *եյիսսօն* թէ *հիսստօն*, որովհետեւ բարբառը լաւ իմացողը գիտէ, թէ բառը ունի կրկնակ արտասանութիւն: Հեղինակը մեզի առիթ չի տար ճանչնալու նախաշեշտ վերին բարձրութեան *ան*, զոր կը գրէ *է* կամ *ե* (*էրիւ, հեղլիրից*, պէտք է կարդալ՝ *է'րիվ, հէ'լըվըրից*) եւն.: Բարբառի տեղաշարժ-տեղափոխութեան եռաստիճան համակարգը պահպանուած է, բայց այդ մասին չէ յիշատակուած:

Այս գործին նպաստը պէտք է նկատել քանի մը տասնեակ նոր բառերու արձանագրութիւնն ու բացատրութիւնը³⁴:

Այսօր խօսելով Անտիոքի շրջանի հայերէն խօսուածքներուն մասին, պէտք է նշել, որ Քեսապի եւ Սուեփոյ բարբառները տակաւին կենդանի են, Քեսապի բարբառը՝ իր բնօրրանին՝ Քեսապի, իսկ Սուեփոյ բարբառը՝ Լիբանանի Այնճար հայաւանին մէջ: Մէկուն համար տնտեսութեան ու կենցաղի հիմնովին փոփոխութիւնը, միւսին համար՝ միջավայրի փոփոխութիւնը մեծապէս նուազեցուցած են բնիկ բառերու քանակը, միւս կողմէ՝ արեւմտահայերէնի տարածման հետ՝ համեմատաբար լայն տեղ տուած են հայերէն անհնչիւնափոխ բառերու գործածութեան՝ նախկին թրքերէն եւ արաբերէն բառերու փոխարէն: Գրեթէ բոլոր տուններուն մէջ փոքրիկներու լեզուն արեւմտահայերէնով կը բացուի, բայց յետագային անոնք բարբառը կ'իւ-

³⁴ Հեղինակը, ըստ երեւոյթին, հայ բարբառագիտութեան առհասարակ ծանօթ չէ, ո՛չ հայրենի բարբառագիտութեան, ո՛չ ալ Սփիւռքի բերած ներդրումին: Կ'անգիտանայ Քեսապի բարբառին մասին գրուած ոչ-արհամարհելի քանակ ու որակ ունեցող վերոյիշեալ ուսումնասիրութիւնները. կը գրէ, թէ Քեսապի բարբառը «*ղժբախտաբար, մեր գիտութեամբ, մինչեւ այսօր, բարբառագէտներու մասնաւոր ուշադրութեան չէ արժանացած, հակառակ անոր, որ հայկական Կիլիկիոյ բարբառներէն միակ կենդանի բարբառն է, որ կ'ապրի ու կը շարունակէ գործածուիլ ի'ր իսկ բնօրրանէն ներս*» (անդ., էջ 7):

րացնեն ընտանիքի տարեցներէն եւ շրջապատէն: Նոյնիսկ փորձ եղած է Այնճարի եւ Քեսապի դպրոցներուն մէջ բարբառախօսութեան վարժութիւններ կատարել:

Ասոնցմէ դուրս՝ այս բարբառները կը գոյատեւեն նաեւ Սփիւքի հայրենակից ընտանիքներու տարեցներուն մէջ: Նոյնը՝ Վազըֆի մէջ: Վերջերս օգտակար արշաւ մըն ալ կը նկատեմ: Սկսած են բարբառախօսներէ արծանագրութիւններ կատարել եւ տարածել դիմատետրի կամ այլ կայքերու միջոցով: Այս արծանագրութիւնները՝ Ամերիկայէն, Քանատայէն, Հայաստանէն, Քեսապէն, Այնճարէն, Պէյրութէն, հիանալի ատաղձ են բարբառներու արդի պատկերին մէջ երեւցած նորութիւնները փաստագրելու եւ ուսումնասիրելու համար: Երուանդ Սարնունին (Մ. Նահանգներ) ունի «Քեսալընուօք - Քեսապի բարբառը» կայքը, ուր մարդիկ Քեսապի բարբառով կենդանի խօսք կը փոխանցեն՝ բառեր, դարձուածքներ, առածներ, ասացուածքներ եւ նոյնիսկ կը շարժեն օտար բարբառագէտներու հետաքրքրութիւնը: Կար ժամանակ, երբ արեւմտահայերէնի տարածման առջեւ խոչընդոտ էր բարբառախօսութիւնը, այսօր՝ նպաստաւոր գետին կը ստեղծէ անոր համար: Բարբառախօսութիւնը չափով մը շարունակէ գոյատեւել: Այս պարագային անկախ նպաստ մըն ալ կը բերէ հայապահպանութեան գործին:

THE STUDY OF THE DIALECTS AND ARMENIAN VERNACULARS OF THE ANTIOCH REGION

(Summary)

HAGOP CHOLAKIAN (hagopcholakian@hotmail.com)

The Armenians of Beylan, Svedia, Kesab, and Aramo-Ghnekiye in the historical Antioch region had their own vernacular and dialects. These have been studied, described and categorized by renowned linguists and dialectologists like Hrachya Adjarian, Ararad Gharibian, and Gevorg Djahougian. In Djahougian's categorization, which is based on a multi-featured approach, these dialects are included as two diverse groups (of Beylan and Svedia-Kesab) in the most south-western group of the Cilician dialects. The description of the dialects has been formulated by different dialectologists. Fortunately, the dialects of Kesab and Svedia are still alive and are used mostly in Ainjar (Lebanon) and Kesab (Syria).